

Lator László

Tragikus bel canto – A bori versek

A testét-lelkét roncsoló második munkaszolgálat után egy év viszonylagos nyugalom. A harmadikra 1944. május 19-én kapta meg a behívót Radnóti Miklós. Másnap, 20-án kellett bevonulnia. *Mik behívót kapott, holnap reggel megy Vácra. Most tele vagyok még a készülődési feszültséggel, nem is érem fel, mit jelent ez. Elszakadást, Isten tudja, mennyi időre... Tíz felé kezdtünk csomagolni, amikor már mindenki elment, és Mik nagy kinnal megvacsorázott. Alig evett már egész nap. Így írja le naplójában Gyarmati Fanni utolsó közös napjukat. És hogy fogja bírni ilyen testtel azt, ami még jön? Az utolsó, tegnap kezdett verse csak borzasztó töredék maradt. Mikor fogja tudni befejezni? Így csupa nyers borzalom. A Töredék töredék maradt. De mennyire jellemző, hogy ezen a zaklatott napon is volt Radnótinak ereje, ideje, hogy megírja, és más versekkel együtt még gyorsan útnak indítsa Boldizsár Ivánnak. A tehetetlen kétségbeesésben is hatékony, szervezett cselekvés. Lelkében már megfészkelte az elháríthatatlan pusztulás tudata. De az életműről annál inkább intézkedni kell. *Hogy tudd: ezek nincsenek még a meg nem jelent verseskötény anyagában. Annak kéziratáról Gyula és B. Dezső tud. A Tajtékos* ég akkor még utolsó darabjairól van szó. Radnóti, Vas Istvántól tudjuk, még csonkának érezte életművét, *bántja, hogy esetleg ezek lesznek utolsó versei*, ilyesmit mondott barátjának. Pedig micsoda remeklések még a kisebb, a dalforma darabok közt is! Van egy hatsoros, úgy kezdi, mintha csak gyerekkori indián-olvasmányait akarná felidézni: *Már mozdulatlanul lapult az indián*, de a második sorban visszhangos tere támad, a könyvillusztráción átüt egy másfajta rajz, a szavak, a képek váratlan képzeteket indítanak, s a kisvilágból, az olyannyira radnóti *apró rebbenésekből* kicsapó riadalom, kimondatlanul, jelen idejű. És éppen az benne a jó, hogy kimondatlanul: *Egy megrémült levélen két vércsöpp csillogott, / s a törzsön szédelegve tornázott egy bogár*. Milyen pontosan közvetíti Radnóti közérzetét, 1944-et ez a *megrémült levél, a vércsöpp, a szédelegve tornázó bogár!* És ha a záró sorban visszatéríti is a verset gyerekkora, gyerekkorunk közegébe, csak azért, hogy felhangosítsa az utolsó tőmondatot: *Rézbőrű volt az alkony. És hősi a halál. A hősi halál* persze csak képlet. Az emberhez méltó végé. Hol van már a régi börtönök nyugalma, a szép és régimódi szenvedés, halál, a jó halál *kegyelme*? Ezek az idézetek nem sokkal a bevonulása előtt született verseiből valók. De a halál, így vagy úgy, kedélyállapot, a kor áramingadozásai szerint változva, kivált 1936-os kötete, a *Járkálj csak, halálraitélt!*-től fogva, lírájának vissza-visszatérő szólama. Fiatalon majdnem játék, *kacér kapaszkodó*, szelíd beletörődés, később, egyre inkább, a végső kiszolgáltatott-*

ság, az elháríthatatlan szenvedés keserves számbavétele. És minél inkább úgy érzi, hogy *a valóság, mint megrepedt cserép, / nem tart már formát és csak arra vár, / hogy szétdobhassa rossz szilánkjait*, annál erősebb a késztetés, hogy amit csinál, kívül-belül kikezdetlenül tökéletes legyen. Az erőszakos-véres rendetlenségben a tiszta forma nem egyszerűen szép. Az erkölcs hordozója is. Költészetében, írta róla Vas István, *olyan szorosan és elválaszthatatlanul függ össze az erkölcs és a szépség, az élet és a halál és a szépség, mint az Evangéliumban*. Csakugyan, legszebb verseit pusztulásba torkolló sorsa alja bugyraiban éppen az alakatlan iszonyatról írta. De a *Tajtékos ég* közvetlenül bevonulása előtt lezárt kézírata utolsó darabjában, a *Töredékben*, legalábbis egy versnyi tartamra, mintha mégis hangot váltana. Előtte a három nappal korábban befejezett, a keltezés szerint hosszú időn át alakuló *Álomi táj*. A német másodromantikát, Clemens Brentanót, de hézagaival, szeszélyes tár-sításával a szürrealista dalok Apollinaire-jét is idéző kis költemény egymásba mosódó képeivel, tündéries-lidérces káprázataival, édes-fájdalmas, fátyolos zené-jével, természetesen bomló anapesztusaival, bár utolsó szava a *halál*, zavartalanul gyönyörű. Utána a *Töredék*. Ha még dolgozott volna is rajta, a lényegét aligha változtatja meg. Ez a súlyos, göcsörtös írás más anyagból van, másképpen meg-munkálva, mint a *Tajtékos ég* akár csak néhány nappal, héttel korábban hasonló közérzetben fogant, csak más versszemlélethez igazodó darabjai. Azokhoz képes a *Töredék* nem szép. Úgy teszi bele a valóság nyers koloncait, ahogy, egy kicsit később, a 3. és 4. *Razglednicába*. Itt-ott ugyan meg-megemeli a hangját, van benne egy-egy biblikus színezetű mondat: *mikor gyermeknek átok volt az anyja, / s az asszony boldog volt, ha elvetélt*, egy-egy irodalmias, régies szó, igealak: *az élő irigylé a férges síri holtat*, de ez mit sem változtat az egész vers goromba-köznapias tónusán. Öt hónappal később az abdai tömegsír közelében szól majd hasonló hangon: *Az ökrök száján véres nyál csorog, / az emberek mind véreset vizelnek, / a század bűzös, vad csomókban áll. / Fölöttünk fú a förtelmes halál*.

De Borban, bevonulása után két-három hónappal, a szinte-szinte sikeresnek ígérkező, mindig épp csak egy kicsit elkésett mentési kísérletek már bizonyos kudarca után, a Lager Heidenau nagyon is ingatag mégiscsak-biztonságában nem ilyen nyelven szólnak a versei. *Most megismétlem, hátha nem kaptad meg az előző lapot, hogy egészséges vagyok, szép és egészséges hegyvidéken dolgozom, kicsit lefogytam, de semmi bajom*, írja feleségének 1944. július 23-án feladott levelezőlapján. Keze szép írásában semmi nyugtalanság. *Radnóti elmondta, hogy a táborban aránylag jó dolga van, gyakran megengedték neki, hogy ne vonuljon ki a többiekkel a munkahelyre, vagy ha ki is vonult, egyes keretemberek megengedték neki, hogy a domboldalon lefeküdjék, sőt írhatott is ilyenkor*, így emlékezik a bori-heidenai időkre Radnóti munkaszolgálatos sorstársa, az orvos-költő Mária Béla. S hogy nyomorúságos helyzetében is van ideje, figyelme nemcsak az írásra, hanem költőjövőjére is, tanúsítja az a bizonyos július 23-i levelezőlap: *nagyon izgat a könyvem sorsa. Történt-e valami vele kapcsolatban?* Ezzel a mondattal egy időben írhatta első szerbiai versét, a *Hetedik eclogát*. Alatta, nagyon rávall ez is, a nemcsak magának, hanem az utókornak is szóló gondos, pontos keltezés: *Lager Heidenau, Žagubica fölött a hegyekben, 1944. július*. Van még vagy két hónapnyi ideje, ideiglenes, mindig sérülékeny nyugalma, hogy megírja utolsó nagy költeményeit, a két eclogát, a *Levél a hitveshez*, az

À la recherche-et, az Erőltetett menetet. Azután már csak három Razglednicára marad ereje. Úgy dolgozik, olyan múgonddal, mintha elveszített otthona békéje-csendje venné körül. Pedig micsoda kiszolgáltatott nyomorúságban! Ékezetek nélkül, csak sort sor alá tapogatva, / úgy írom itt a homályban a verset, mint ahogy élek, / vaksin, hernyóként araszolgtatván a papíron, mondja a Hetedik eclogában. És fekszem a deszkán, férgek közt fogoly állat.

De ez se tart sokáig. A németek parancsára augusztus 29-én kiürítik a Lager Heidenaut, mert *Bulgáriából vastag, vad ágyúszó gurul, jegyzi le Radnóti 30-án a hegyek közt. Közel a szovjet csapatok, a partizánok. Ráadásul: gyomorgörcsök, fogfájás. Mária Béla segít rajta, amennyire lehet. Borba kísérik-hajtják őket. Ez volt az első erőltetett menet. Ijesztő lenyomata ott van utolsó szép versében, a már Borban, a kéthetes várakozásban, a még mindig valami talán-bizakodásban, szeptember 15-én befejezett Erőltetett menetben. Ijesztő és szép, ez is, az is. Sötét mozgóképsorok és tündöklő látomások. Sűrűn, súlyosan árad és anyagtalanul, súlytalanul lebeg. Így változik a lázgörbéje: jobb feladni, nem érdemes tovább kínlódni, bolond, ki földre rogyván fölkél és újra lépked. Másfél hónap múlva, testi-lelki ereje fogytán, már csak ennyire futja: Tarkólövés. – Így végzed hát te is, – / súgtam magamnak, – csak feküdj nyugodtan. / Halált virágzik most a türelem. – De itt, most mégis útnak indul, felesel az első sorpárral az életöszön. Hanem a negyedik sor után / s hiába hívja árok, maradni úgyse mer / nem az történik, amire számítunk, másfelé fordul a vers. Nem a várható büntetés, a tarkólövés hajtja tovább, hanem a képtelen remény, hogy várja őt az asszony s egy bölcsebb szép halál. Az áhított szép halál sok versében jó ideje ott van a gyalázatos pusztulás ellenpontjaként. Micsoda ítéletet mond vele a korról! És megint váratlan folytatás: *Pedig bolond a jámbor, mert ott az otthonok / fölött régóta már csak a perzselt szél forog. Következik az elpusztult otthon, az ott is félelemtől bolyhos éjszaka, de ez a rémálom is csak négy sort kap az Erőltetett menetben. A vers második fele szinte-szinte himnusz. Lázás vágyakozás hívja elő az emlékezetből az eltűnt idő még eleven, még sértetlen képeit. Feltételes módban: Ó, hogyha hinni tudnám: nemcsak szívemben hordom / mindazt, mit érdemes még, s van visszatérni otthon: / ha volna még! De aztán olyan testesen, tapinthatóan, ízlelhetőn-szagolhatóan képzenek meg a részletek, hogy elfelejtjük a ha volna méget. Vagy talán nem egészen. Van is meg nincs is, káprázat is, való is, éppen álomszerű kétértelműsége adja elemi erejét. A szívünkbe nyilalló révült, elragadtatott záró sorpár kétfelé húz, ígéri is, el is bizonytalanítja az ajzott képzelet festette lehetőséget: de hisz lehet talán még! a hold ma oly kerek! / Ne menj tovább, barátom, kiálts rám! s fölkelek! Tragikus költemény hát az Erőltetett menet? Az, persze, és kegyetlen igazságát az hangosítja fel igazán, hogy tudjuk, hogy akaratlanul is hozzágondoljuk a gyalázatos folytatást. De salaktalanul szép is, emelkedett, katartikus, mert úgy van megcsinálva, hogy az legyen, mert szavaiból, képeiből izzón sugárazik a már-már testies vágyakozás.**

Aztán a forma. Ez a *nibelungizált alexandrin*, ahogy, úgy tudom, nálunk elke-reasztelték, 13–14 szótagos, középen kettétört jambikus soraival lassú sodrú forma. Radnóti többször is használta, illetl kedélyállapotához, nagy versei tömör anyagá-hoz. Eddig úgy ült szívemben a sok rejtett harag, / mint alma magházában a négerbarna mag, ez az 1944-es Sem emlék, sem varázslatból való, ez meg: Hisz bűnösök vagyunk

mi, akár a többi nép, / s tudjuk, miben vétkeztünk, mikor, hol és miképp, alighanem legismertebb verséből, a *Nem tudhatomból*. A Minnesängerektől, a középkori német udvari költőktől vette, leginkább talán Walter von der Vogelweidétől, lefordította tőle az *Ó jaj, hogy eltűnt mindent*, ezt az olyan modernül hasadt lelkű nagy elégiát. De az *Erőltetett menet* az egyetlen olyan verse, amelyikben, középfelnémet szokás szerint, fehér sávval jelöli a sormetszetet. Ez a tipográfiai fogás nemcsak arra jó, hogy a vers jobban kiadja a formát, hogy a két sorfél elváljon egymástól. Itt mintha az el-elfúló zihálást jelentené, a ki-kihagyó lélegzetet. És: az első sorfélben bukik, ereszkedik a sorvég / *Bolond, ki földre rogyván /*, a másodikban, három sorpár kivételével, emelkedik, / *maradni úgyse mer, /* mintha a vers rapszodikus hullámvérését, súlyos lebegését, ereszkedését-emelkedését, reménytelenség és remény, erőtlenség és erő egymással tusakodását a metrum is leírná.

Az *Erőltetett menet* szavai, képei mást mondanak, mást is mondanak, mint amit versbeli szerepük szerint mondaniuk kell. Olyan gyönyörűen festik az iszonyatot, mintha költőjük kedvét lelné a részletek rajzában-színezésében. *A de mégis útnak indul* dísztelen próza, közli, amit közölnie kell. De a rá következő sorfél már más hangfekvésben szól. *A mint akit szárny emel* világít a sötét alpanyagban. Vagy: a nemrég még meghitt menedéket adó otthon azóta talán szétzüllött, elpusztult. De milyen megejtő képekben ölt alakot a rémlátás: a *perzselt szél forog* fölötte, és nem ledőlt, leomlott, hanem *hanyattfeküdt a házfal*, így, ilyen torokszorítóan, egy cseppet sem mesterkéltén megszemélyesítve, ahogy a klasszikus poétika mondaná. A gyümölcsök a *lomb között*, sokféle képzetet indítva, *meztelen ringanak*, a *nyárvégi csönd*, eleven lény az is, *napozik*, a *lassú délelőtt árnyéket ír*, mert emberformája, lelke van az árnyéknak is. És egy-egy választékos, a köznyelvben alig honos, a dikcióba mégis magától értetődően illeszkedő szó: a béke méhe *zöng*, a sövény, mondhatni, egy kicsit divatjamúltan, adysan-babitsosan *rőt*. És hadd tegyem ezek mellé a *Hetedik ecloga* egy, nekem legalábbis, felejthetetlen képét: *Rongyosan és kopaszon, horkolva repülnek a foglyok / Szerbia vak tetejéről búvó otthoni tájra*. Ott van a versben minden szörnyűség, amit el kell szenvedniük, már-már naturalisztikus részletezéssel. De ezt a groteszk, fájdalmas-mesés képsort nem lehet nem elragadtatottan olvasni, akármilyen fekete is a magva. Ilyenek Radnóti pályazáró versei: komor belsejüket, szakadékos poklukat kikezdhethetlen tökéletesség pántolja körül. De ebben nem érzik egy cseppnyi disszonancia sem. Szavai háttérderengésükkel, visszhangos zengésükkel, sugárzó képei egy-egy pillanatra el-eltakarják, majd megint elének lökik a fenyegető valóságot. Az álmainknak van ilyen bizonytalan természetük. Szép jeleneteik olykor, nem tudni miért, szorongást gerjesztenek, vagy fordítva: lidérces káprázataik nem nyomasztanak, mintha az álom alakja nem volna közvetlen kapcsolatban a jelentésével. Különös fény-árny játéka van a Radnóti-versnek is. Együtt, egymáson át-áttűnve látni bennük ronthatatlan fényt és alvilági sötétséget. Utolsó bori napjáig, az *Erőltetett menetig* tragikus fogatású bel cantót énekelt.